

Др АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-5991-8666>

БРАЧНЕ ПАРНИЦЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА У СТАТИСТИЧКИМ ИЗВОРИМА

САЖЕТАК: Рад се бави статистичком анализом брачних парница вође-них пред духовним судовима у Србији у периоду 1889–1908. године. Испитани су број покренутих парница, њихови исходи и узроци раскида брачних заједница. Посебно су размотрени кривични поступци због прељубе пред грађанским судовима, који су затим упоређени са случајевима прељубе као разлога за развод пред конзисторијама. Анализа је постављена у ширем контексту брачног законодавства, подељених надлежности духовних и световних власти, као и ставова стручне јавности о овим питањима у то време.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брак; развод брака; брачне парнице; конзисторије; грађански судови; прељуба; браколомство

БРАЧНО ЗАКОНОДАВСТВО У НОВОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Склапање и развод брака у Србији били су у надлежности цркве све до краја Другог светског рата. Та надлежност била је заснована на схватању брака као свете тајне и успостављена је уз подршку државне власти још у средњем веку, у доба ширења хришћанства и формирања самосталне српске цркве. Према хришћанском учењу, брачна веза је вечна и нераскидива: „Што је Бог саставио, човек да не раставља”. Са становишта цркве и државе, брак није друштвени уговор нити приватни аранжман, већ духовно јединство које не подлеже људској вољи и не може бити раскинуто без нарушавања божанског поретка.¹

¹ Тимоти Вер, *Православна црква*, Завет, Београд 2001, 280; „Мисли светих отаца породичном животу”, у: *Православна ризница о браку и породици*, прир. Владимир Димитријевић, Манастир Сланци, Београд 1998, 20–21.

И поред тога што брачну везу сматра вечном и нераскидивом, Православна црква је спремна да у изузетним случајевима дозволи развод брака и притом се позива на Јеванђеље по Матеју (19, 9): „Ко отпусти жену своју осим за *прељубу*, и ожени се другом, чини прељубу”. Пошто је Исус дозволио изузетак од правила о нераскидивости брачне везе, и Православна црква вољна је да дозволи изузетак; развод се сматра изузетним, али неопходним снисхођењем људском греху. Према тумачењу Никодима Милаша, водећег канонисте с краја XIX и почетка XX века, прељуба руши моралну и религијску основу брака, тако да црква не разводи брак, већ само „с тугом константује да је он уништен”.²

У модерној српској држави законско регулисање брака и раздвајање овлашћења државе и цркве у брачним питањима отпочето је по доношењу Сретењског устава. Законом о црквеним властима из 1836. године цркви је поверено старање о брачним питањима која се односе на свету тајну брака. Венчање се обављало у цркви и она је једина могла да одлучује о његовој исправности. И развод брака био је у искључивој надлежности цркве, односно црквеног суда. С друге стране, црква је признала држави право да уређује грађански, а посебно имовински аспект брачних односа: питања мираза, наслеђивања и издржавања супружника и деце била су у домену грађанских судова. Оваква подела овлашћења између духовне и световне власти потврђена је и црквеним законима из 1847, 1862. и 1890. године, као и Грађанским закоником из 1844. године, који је био на снази све до 1945. године. Православна црква имала је надлежност над брачним питањима православних верника, док су припадници других конфесија били под јурисдикцијом својих верских власти.³

Иако је развод у појединим случајевима био допуштен, и црква и држава заступале су став да очување брачне заједнице представља највиши друштвени интерес. У канонском делу о православној цркви у Србији, насталом седамдесетих година XIX века, митрополит Михаило је истакао: „По духу вере и смислу канона православне цркве, брачне свезе треба да су тврде и сталне као основи друштва, а никако на руку да се не иде те да се те свезе ослабе, него да се што боље утврђују”.⁴ Такве смернице брачне политике налагале су свештенству да и у случајевима када су постојали канонски оправдани разлози за развод настоји да измири супружнике и спречи распад брачне заједнице. Никодим Милаш је наглашавао да поступак развода мора бити спроведен с великом опрезношћу: требало је пажљиво испитати све околности, уложити напоре да се брачни партнери измире и подстакну на узајамно праштање, а тек када би ти покушаји остали без успеха и када би се недвосмислено утврдило постојање разлога за развод, суд је могао да донесе коначну одлуку о раскиду брака.⁵

² Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Г. Кон, Београд 1926, 675–677. Прво издање књиге објављено је 1890. године у Задру (Печатња И. Водицке).

³ Опширније у: Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 19–59. У овом раду ћемо се бавити само брачним парницама које су вођене пред духовним судовима Православне цркве.

⁴ Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Књажевству Србији*, Државна штампарија, Београд 1874, 112–113.

⁵ Н. Милаш, *нав. дело*, 679.

Етнографска истраживања показују да је по народном схватању брак био нераскидив. У анкети коју је у другој половини XIX века спровео Валтазар Богишић, из готово свих подручја стизали су слични, одрични одговори: „Народ каже да је брак нераздријешив, па ни за саму прељубу”, навео је, на пример, Богишићев дописник из шабачког краја.⁶ Посматрано у ширем контексту, оваква уверења више су одражавала друштвени идеал чији је циљ био да се разводи обесхрабре, него стварно стање у пракси, где је тај идеал, ипак, повремено бивао нарушен. На то указују и запажања црквеног историчара и протојереј-ставрофора Радослава Грујића, који је, проучавајући почетком XX века архивску грађу духовних судова, уочио да су самовољни разводи и склапање нових бракова „увек били истакнута етнографска црта српског народа.”⁷

Питање развода брака почетком XX века постало је и тема расправа у црквеној и световној штампи. У листу *Српски Сион*, који је издавала Карловачка митрополија, примећено је да, „судећи по све већем броју брачних парница пред конзисторијама, изгледа да ће оне ускоро достићи србијанске конзисторије, где се по 100–300 бракова годишње разведе”. Као један од главних разлога за пораст броја развода наведено је то што су конзисторије као довољан основ за раскид брака почеле да прихватају и „неодољиву мржњу”, а не само доказану прељубу. У истом тексту указивало се и на неодговорност појединих чланова конзисторија, који су, уместо да настоје на помирењу, што им је била дужност, често поступали супротно и подстицали разводе. Према наводу листа, неки од њих понашали су се као заступници страна у спору, па чак и примали награде од парничара после успешног окончања поступка.⁸ И у листу *Дело*, 1902. године, на основу броја развода досуђених због прељубе, истицано је да духовни судови често олако и без поузданих доказа раскидају бракове на основу ове оптужбе. Према мишљењу аутора текста, једва би једна трећина тих случајева могла бити доказана пред грађанским судом.⁹

Предлог за преношење права расправљања брачних парница са духовних на грађанске судове, уз образложење да духовне власти често злоупотребљавају своја овлашћења, појавио се још на Светоандрејској скупштини 1858. године. Према том предлогу, конзисторије би задржале надлежност само да донесу пресуду о разводу по окончању парнице пред грађанским судом. Овај предлог тада није усвојен, као ни 1880. када је поново разматран. О њему се поново расправљало 1889. године, када је покренута и иницијатива за увођење грађанске форме склапања брака, али је надлежност цркве над склапањем и разводом брака остала на снази све до краја Другог светског рата.¹⁰

⁶ Valtazar Vogičić, *Gragja u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*, Jugoslavenka akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1874, 283–285.

⁷ Радослав М. Грујић, *Биџамија и њолиџамија код Срба*, [Р. М. Грујић], Нови Сад 1909, 9; Исти, *Matrimonialia српскога народа у прошлости и. Сјудуја из културне историје српскога народа*, Р. М. Грујић, Сарајево 1909, 55.

⁸ Д. Р., „О брачним парницама”, *Српски Сион* XVI, 21 (1906), 587–589. Претпостављамо да се иницијали Д. Р. односе на Димитрија Руварца.

⁹ Ж. Аћ., „Статистика брачних спорова за 1902. годину”, *Дело* VII, 25 (1902), 653–654.

¹⁰ О овоме опширније у: Александар Т. Андријевић, *Наш брак и реформа његова*, Штампарија „П. Ф. Плајца”, Велики Бечкерек 1919.

БРАКОРАЗВОДНИ УЗРОЦИ И ПОСТУПАК У БРАЧНИМ ПАРНИЦАМА

Питање развода брака било је уређено канонима православне цркве још у раном средњем веку.¹¹ Крајем XIX века канониста Никодим Милаш¹² систематизовао је и подробно образложио ове прописе, настојећи да укаже на њихово богословско и правно утемељење. Као први бракоразводни узрок навео је прељубу, односно повреду супружанске верности. Овај узрок се заснива на божанском праву и на већ помињаном ставу из Јеванђеља по Матеју. Поред извршене и доказане прељубе, црквено право признаје и друге бракоразводне разлоге. Један од њих – „када супружници раде једно другом о глави”, односи се на оба супружника, при чему невина страна, као и у случају прељубе, има право да тражи развод. Остали бракоразводни узроци подељени су према полу. Муж има право да затражи развод: „кад жена хотимично убија у себи зачети плод, те тијем осујећава главну цијељ брака”, „кад жена у пријеступној намери се гости са туђим људима”, „кад жена без оправданог разлога и без знања свога мужа проводи ноћи у туђим кућама” и „кад жена противу воље мужа похађа јавна мјеста која нијесу прилична за поштењу женскињу”. С друге стране, жена има право да тражи развод „кад муж наводи жену на блуд са другим људима”, „кад муж јавно и неправедно окривљује жену за прељубу” и „кад муж јавно или тајно, у кући или ван своје куће, живи са туђом женом”.¹³

Поред поменутих, у православној цркви установљени су још неки бракоразводни узроци, који се у пракси релативно ретко срећу: иступање из хришћанске вере, кумовање свом детету, рукоположење за епископа и ступање у калуђерство. Грађанска законодавства су канонским узроцима временом додавала још неке које је црква прихватила – завера против државе и власти,¹⁴ дуготрајно одсуство мужа коме се не зна место боравка и „злобно остављање” брачног партнера. Милаш је истицао да су у грађанском праву појединих европских држава установљени и бракоразводни разлози које црква није прихватала, као што су душевне и заразне болести и „неодољива одвратност међу супрузима”.¹⁵ Иако ти основи нису имали канонско утеме-

¹¹ Цар Константин је 331. године донео закон којим се забрањује развод осим у случајевима прељубе и преступа мужа или жене који повлаче за собом смртну казну или доживотну робију. Године 542. цар Јустинијан је издао новелу којом је детаљније прописао бракоразводне узроке. Ова новела унета је у редакцију основног каноничког зборника православне цркве који је у X веку проглашен као општеобавезни за православну цркву, Н. Милаш, *нав. дело*, 672–673.

¹² Никодим Милаш (Шибеник, 1845 – Дубровник, 1915), епископ српски, канониста, теолог, универзитетски професор и академик.

¹³ Исто, 675.

¹⁴ Овај узрок установљен је још у старом Риму, а црква га је признала због тежине преступа и строге казне коју је он повлачио (Исто, 677).

¹⁵ Исто, 675–678. „Неодољива одвратност” као бракоразводни узрок призната је у аустријском Грађанском законнику из 1811. године и румунском из 1864. „Неизлечива заразна болест” и „неизлечиво лудило” које је настало током брака унети су као бракоразводни узроци у Брачна правила Српске православне цркве 1933. године. Вид.: *Брачна правила Српске православне цркве*, [прир. А. Е. патријарх Варнава], Свети архијерејски синод, Сремски Карловци [Београд] 1933, 47.

љење, у пракси духовних судова у Србији посебно је овај последњи често навођен. Како је истицано у листу *Српски Сион*, управо су на основу тог разлога, упркос његовој неприхваћености у канонском праву, духовни судови неретко одобравали развод брака.

Грађанским закоником из 1844. године брачна заједница је детаљно уређена кроз 51 одредбу којима су прецизирана права и дужности супружника, као и правила за склапање и развод брака. Разлози за развод брака, утемељени на учењу православне цркве, наведени су у члану 94:

„1) Прелјуба доказана, којом је верност супружанска нарушена. 2) Радње о глави своје супругу и дејствовање свирепим и убитачним средствима противу живота његовог; као и онда ако је само знала једна страна о таквом злом умишљају и дејствовању другога противу живота супруга, и открила није. 3) Злочинство супругом једном учињено, због ког је казна узакоњена и судом над њим изречена на робију или заточење дуже од 8 година, ако невина страна за време док те казне трају иште развод; а ако га за то време не иште остаје брак у својој сили. 4) Ако једна страна од хришћанског закона одступи. 5) Неизвесно или злоковарно одсуство.”¹⁶ Осим наведених, као узрок за развод брака наведено је и дуготрајно одсуство супружника, са детаљним образложењем како духовни судови треба да поступају у таквим случајевима.¹⁷

Бракоразводни поступак пред духовним судовима био је уређен законом о црквеним властима. Поступак је био осмишљен тако да супружнике прво покуша да одврати од бракоразводне намере. Према одредбама овог закона из 1890. године, тужба се прво подносила надлежном свештенику, чија је дужност била да покуша мирење супружника три пута, у размаку од по осам дана. Ако у томе не би успео, супружници су упућивани протопрезвитеру, који је имао исту обавезу, а уколико ни он не би имао успеха, предмет је прослеђиван епархијском духовном суду. И тек ако ни суд не би могао да супружнике измири, приступао би разматрању самог случаја.¹⁸

Развод се није могао заснивати на признању кривице самих супружника, већ искључиво на доказима навода из тужбе од стране сведока и вештака. У том поступку духовним судовима су помагале грађанске власти: полиција је обезбеђивала њихово присуство, а грађански судови спроводили испитивање. И када би кривица била утврђена, брак ипак није морао бити раскинут. Ако би се крива страна покајала, црква је подстицала невиног супружника да опрости и повуче тужбу, јер се очување брачне заједнице као темеља друштвеног поретка сматрало важнијим од доказане прелјубе или другог бракоразводног узрока. Тек уколико би увређени супружник истрајао у захтеву,

¹⁶ Љуб. Радовановић, прир., *Грађански законик за Краљевину Србију (Закон грађански од 11. марта 1844)*, Г. Кон, Београд 1937, 28.

¹⁷ Уколико је одсуство настало без намере, као што је нпр. пад у ропство или нестанак из другог разлога, и било дуже од шест година, остављеној страни био би допуштен развод и склапање новог брака. Ако би, међутим, један од супружника својевољно отишао из Србије, развод и нови брак били су могући након четири године, а уколико би се доказало да је супружник побегао с намером да напусти брачног друга, то право стицало се већ после три године. У сва три случаја било је обавезно и да се одбегли супружник тражи годину дана, уз помоћ власти и оглашавањем у штампи (*Истио*, 28–29, чланови 95 и 96).

¹⁸ *Закон о црквеним властима Источно-православне цркве у Краљевини Србији*, Краљев.-српска државна штампарија, Београд 1890, 76–82 (чланови 200–223).

духовни суд би досудио развод. Невиној страни омогућавано је да ступи у нови брак, док је окривљени брачни друг губио то право.¹⁹

У последњим деценијама XIX века масовно су публиковани статистички подаци настали у раду различитих грана државне администрације, укључујући и духовне и грађанске судове. Први подаци из духовних судова о разведеним браковима потичу из девете деценије XIX века: у раздобљу од осам година (1880–1887) разведено је 2.407 бракова.²⁰ Подаци о брачним парницама у наредне две деценије знатно су детаљнији. У наредној табели представљени су подаци о парницама вођеним 1889–1908. године, подељени на два хронолошка одсека:

Табела 1. Број брачних парница пред духовним судовима 1889–1908.²¹

Период	1889–1898.	1899–1908.
Парнице у поступку	9.461	16.268
Покренуте парнице	5.491	7.446
Парнице окончане:		
одбацивањем	162	375
упућивањем на заједнички живот	971	1.595
помирењем	346	306
упућењем на одвојени живот	79 (од 1894)	148
смрћу једног или оба парничара	71 (од 1894)	127
разводом брака	2.657 (59%)	3.710 (58%)
уништењем брака	197	162
Укупно окончаних парница	4.483	6.423

Бракоразводна процедура крајем XIX и почетком XX века често је трајала више година, што се види по томе што је број парница у поступку био знатно већи од броја покренутих и окончаних предмета. Та разлика је нарочито изражена у другом посматраном периоду, када је број парница у поступку више него двоструко премашивао број новопокренутих. Осим тога, у истом периоду забележен је и пораст новопокренутих парница. Њихов

¹⁹ Исто. Одлуке епархијских судова подносиле су се Великом духовном суду на потврду, који је заседао два пута годишње. Према Закону о црквеним властима из 1862. године, епархијалне конзисторије заседале су најмање два пута недељно, а према закону издатом 1890. сваког радног дана. Пре отпочињања парнице, епархијски суд је одлучивао о могућем раздвојеном животу супружника, издржавању и смештају деце. По окончању поступка, страна која би била оглашена кривом носила је трошкове парнице. Имовинске односе разведених супружника решавали су потом грађански судови: оштећени супружник имао је право на издржавање, а висину тог издржавања одређивао је суд, *Грађански законик*, 28–29 (чланови 94, 95, 96). Вид. и: Јосиф В. Стојановић, *Црквени суд у њрвих хришћана и Срба*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1894, 99–104; Биљана Ж. Гавриловић Грбовић, „Правноисторијски осврт на прељубу у српском праву”, *Црквене ситуације XX*, 22 (2025), 373–385.

²⁰ *Државопис Србије XVII* (1893), XVI. Опширније о разводима у овом периоду у: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 186–196.

²¹ *Стайистички годишњак Краљевине Србије II*, 1 (1895), 332–333; V, 3 (1900), 596–597; 12 (1913), 874–875.

апсолутни пораст, међутим, треба сагледати у ширем контексту демографских промена – повећања броја становника и, сходно томе, већег броја склопљених бракова. Ипак, чак и када се узме у обзир повећан број венчања у другом периоду, уочава се пораст броја парница.²² То указује да се повећање броја бракоразводних поступака не може приписати само демографском фактору, већ ширим друштвеним променама које су доприносиле порасту захтева за развод.

Када је реч о исходима парница, највећи број поступака завршавао се разводом брака. Упркос тежњи Цркве да очува брачне заједнице и да ради на помирењу завађених супружника, духовни судови су у већини спорова признавали да постоје разлози који онемогућавају очување брака. По бројности исхода следи *ујућивање на заједнички животи*, које је примењивано у случајевима када суд није налазио да су разлози за тужбу довољно основани и канонски оправдани; брак је остајао у снази, а супружници су били дужни да наставе да живе заједно.²³ Оне који то не би хтели и који би самовољно напуштали супружника, полицијске власти су силом враћале у окриље брачне заједнице. Мањи број парница завршавао се одбацивањем тужбе – када је она била процедурално неисправна и неоснована. Уколико би се, пак, показало да сам брак није био исправно склопљен, поступак се окончавао поништењем брака, о чему ће касније бити више речи. Иако је Црква настојала да помири супружнике и очува брачну заједницу, број парница окончаних помирењем био је релативно мали и током другог периода бележио се његов пад. Известан број парница окончан је упућивањем на одвојени живот. Та мера је примењивана када није било формалног основа за развод, али су односи између супружника били толико нарушени да заједнички живот, по процени суда, више није био могућ – на пример у случајевима насиља, грубог поступања и пијанства, као и постојања сумње да је један од супружника у браку животно угрожен. У тим случајевима суд им је дозвољавао да живе раздвојено, у нади да ће се временом измирити и наставити заједнички живот. Ако би, међутим, и после протока од пет година супружници и даље живели раздвојено и помирење није било могуће, суд је тада досуђиво развод брака. Будући да је бракоразводни поступак трајао дуго, поједини парничари нису ни доживели његово окончање, па је уместо одлуком духовног суда, око 2% предмета завршено смрћу једног од парничара.

Подаци за 1902. годину омогућавају нешто шири увид у то ко је најчешће покретао бракоразводне поступке. Иако би се можда претпоставило да су мушкарци били ти који су чешће тежили да раскину брачну везу, доступне цифре говоре супротно: те године жене су иницирале знатно више парница,

²² У првом посматраном периоду укупан број венчања био је 221.282, а у другом 268.298. *Службени гласник* 12 (1913), 86. Из поређења броја парница са бројем венчања у првом и другом периоду, произлази релативан раст броја парница за 12%.

²³ Овај исход проистичао је из 35. одредбе Василија Великог: „Испитати законитим путем узрок, зашто је оставио или хоће да остави муж жену или жена мужа и да брак раскину, и ако тај узрок није законит и не спада међу законом установљене бракоразводне узроке, тада супрузи морају се опет саставити, и кривац подвргава се црквеној епитимији”. Никодим Милаш, *Правила Православне цркве с њумачењима*, I, Наклада књижаре А. Пајевића, Нови Сад 1895, 577.

251 према 200 које су покренули мушкарци. На први поглед, сељани су далеко чешће тражили развод (304 према 147 градских становника), али када се узме у обзир да је у градским насељима у то време живело свега 14% становништва, произлази да је удео варошана у овим поступцима био сразмерно виши. Карактеристично је и то да су се за развод чешће одлучивали супружници без деце, њих 321, наспрам 130 оних који су у браку добили потомство.²⁴

Узроци који су крајем XIX и почетком XX века доводили до развода брака представљени су у следећој табели.

Табела 2. Бракоразводни узроци 1889–1908.²⁵

Период	1889–1898.	1899–1908.
Прељуба	1.443	2.336
Злостављање или претња животу	496	606
Осуда на робију	189	281
Неизвесно или намерно одсуство	476	409
Из других узрока	53	78

У више од половине разведених бракова узрок је била прељуба, чији је удео порастао са 54% у првом на 63% у другом посматраном периоду. Знатно ређе се као разлог наводило злостављање супружника или претња његовом животу. Може се претпоставити да су у овој групи узрока најчешће били случајеви у којима је развод уследио после истека мере раздвојеног живота. Сличан удео у бракоразводним узроцима имало је и напуштање, односно дуготрајно одсуство супружника који није био доступан властима. Удео ова два узрока временом је опадао на рачун прељубе, а по бројности је затим следила осуда на робију.

Подаци о дозвољеним женидбама и удајама по разводу брака индиректно указују на то како су судови распоређивали кривицу у бракоразводним поступцима. Право да ступи у нови брак имала је само невинна страна, а уколико би обоје супружника било проглашено кривима, ниједно од њих није добијало право на нову брачну шансу.

Табела 3. Одлуке о поновном браку разведених супружника 1889–1908. (годишњи просек)²⁶

Период	1889–1898.	1899–1908.
Дозвољена женидба	124	168
Дозвољена удаја	115	147
Забрањена женидба	149	200
Забрањена удаја	159	234

²⁴ Ж. Аћ., *Статистика брачних спорова за 1902. годину*, 653.

²⁵ Исто као за Табелу 1.

²⁶ Исто као за Табелу 1.

У оба посматрана периода број забрана ступања у нови брак већи је од броја одобрених поновних бракова. Иако разлике између мушкараца и жена нису велике, оне ипак показују да су жене нешто чешће проглашаване кривим за развод, те су у већем броју остајале без могућности да поново заснују брачну заједницу. Те забране, међутим, нису имале трајни карактер: након извесног времена, окривљена страна могла је уз помоћ сведока да потврди да је „поправила” своје понашање и, уколико су били испуњени и други услови, духовни судови су јој обично одобравали нови брак. Како је живот изван брачне заједнице у оновременим друштвеним приликама био тежак, нарочито на селу, оваквих молби било је много, а конзисторије су, имајући у виду те околности, у великој мери излазиле у сусрет молиоцима.²⁷

Осим развода, духовни судови су понекад изрицали и меру поништења брака. Брак се поништавао онда када би се установило да није заснован на легитиман начин, односно да нису били испуњени услови за његово закључење. У следећој табели приказани су најчешћи узроци поништења брака крајем XIX и почетком XX века.

Табела 4. Узроци поништења брака 1889–1908.²⁸

Период	1889–1898.	1899–1908.
Ступање у брак за живота супружника (бигамија)	14	20
Малолетство	4	6
Неспособност за брачну дужност	104	82
Неморални живот	2	6
Радња о убиству супружника	7	/
Суманутост или друга неизлечива болест	39	48

Најчешћи разлог за поништење брака била је неспособност једног од супружника за вршење брачних дужности, под којом се подразумевала импотенција. Иако је најчешће погађала мушкарце, у појединим случајевима могла је бити утврђена и код жена. Пошто су предбрачни односи са становишта јавног морала били непожељни, ова сметња ступању у брак могла се открити тек после венчања. Према важећим правилима, након што би се лекарским прегледом установила импотенција, било је потребно да протекну три године, па уколико би стање остало непромењено, брак би био поништен. Оштећеној страни се признавао статус неудате, односно нежењене особе, те је могла поново ступити у брак, док је другој страни то право било ускраћено.

Други по учесталости узрок био је душевни поремећај или друга неизлечива болест, која би се установила тек након венчања. У мањем броју случајева, брак је поништаван због преваре – када би се открило да је један од супружника у брак ступио иако му претходна брачна веза није била раскинута, или да је у брак ступио као малолетан. У малом броју случајева као разлози су навођени неморалан живот или покушај убиства супружника. У

²⁷ А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 274.

²⁸ Исто као за Табелу 1.

свим случајевима поништења брака, невина страна имала је право на ступање у нови брак, који се формално сматрао првим.

БРАКОЛОМСТВО КАО КРИВИЧНО ДЕЛО ПРЕД ГРАЂАНСКИМ СУДОВИМА

Прељуба није била само оправдани разлог за развод брака по одредбама канонског и грађанског права, већ и кривично дело са становишта тадашњег законодавства. Њеним увођењем у Казнени законик из 1860. године држава је настојала да заштити брачни поредак и очува друштвени морал. И док су канонско право и Грађански законик једнако третирали неверство и мужа и жене као основ за раскид брака, Казнени законик је направио разлику: неверство мужа и жене било је различито дефинисано и кажњавано. Иако је чланом 196 жена посматрана као пасивни објекат у случају учињене прељубе, није била поштеђена казне: „Ко с туђом женом блуд учини, да се казни затвором до дванајест месеци. Исто тако да се казни и жена”²⁹ Муж је, међутим, за браколоство могао да одговара само ако би своју љубавницу довео у породични дом; неверство почињено изван куће није санкционисано. Осим тога, чланом 199 предвиђена је и блажа казна за мужа него за жену: „Ко поред своје живе неразведене жене милосницу у кући држи, па га жена тужи, да се казни затвором од једног до шест месеци, а милосница да се одма из куће истера.”³⁰ На тај начин законодавац је изразио јасну намеру да казни нарушавање брачне верности пре свега у оквиру породичног дома, а строжијим кажњавањем жене додатно је подвучена њена, по тадашњем схватању, већа одговорност за очување породичне заједнице.³¹

Кривично гоњење због браколоства могло је да се покрене само по тужби оштећеног супружника. Ако би током поступка он или она тужбу повукао, суд би одустајао од даљег гоњења.³² Овакво решење такође је било осмишљено ради очувања брачне заједнице, јер је исход поступка у великој мери зависио од добре воље превареног супружника. Да је смисао кажњивости прељубе био пре свега у заштити брака, сведочи и то што се тужба могла поднети само док је брак трајао. Уколико је развод већ био изречен, оптужба се одбацивала као ништавна. Насупрот томе, ако би развод уследио тек после подизања тужбе, поступак се није обустављао, чак и када би тужилац тиме изгубио статус супружника.³³

Различит положај мужа и жене у погледу браколоства у кривичном законодавству био је тема правних расправа у првој половини XX века. Че-

²⁹ Гојко Никетић (прир.), *Казнени законик и кривични судски послови*, Г. Кон, Београд 1924, 78–79. О терминима *прељуба*, *блуд* и *браколоство* видети опширније у: Илија Јелић, *О браколоству. С теориској и практичној гледишта*, „Рајковић” и „Ђуковић”, Београд 1928.

³⁰ Гојко Никетић (прир.), *Казнени законик*, 79.

³¹ Чедомиљ Митровић, *Сујерушко неверство*, Штампарија „Мироточиви”, Београд 1923, 18.

³² У случају да је пресуда већ постала коначна или је казна почела да се издржава, тужилац је могао да захтева ослобађање само жене, али не и њеног саучесника. *Исто*.

³³ Б. Ж. Гавриловић Грбовић, „Правноисторијски осврт на прељубу...”, 378.

домиљ Митровић, стручњак за брачно право, сматрао је да ова неједнакост произлази из дубоко укорененог уверења да женина неверност више нарушава породични живот него мужевљева. Друштво се, по његовом мишљењу, одавно навикло на већу слободу и несталност мушкарца у браку, док је представа о жени као предмету мужевљеве својине, упркос променама у друштвеном животу, наставила да опстаје и у савременом добу. У таквом друштвеном контексту, по његовом мишљењу, „жена уопште, а наша српска жена нарочито, ређе и теже [се] одлучује на морални пад од мушкарца”.³⁴ Сличне ставове заступао је и правник Илија Јелић, који је истицао да је повлашћен положај мужа био условљен појмовима и назорима из времена када је настајао Казнени законик, као и општом подређеношћу жена у браку и у друштву.³⁵ У XX веку, различити положај мужа и жене у кривичном законодавству све мање је био одржив. Стога су у Кривичном законнику, који је донет 1929. године, муж и жена изједначени у погледу прељубе – њихова одговорност и казненоправна санкција су једнаке.³⁶

Подаци о кривичним поступцима за браколомство пред првостепеним судовима у раздобљу од 1889. до 1908. године приказани су у наредној табели.

Табела 5. Браколомство као кривично дело пред првостепеним судовима 1889–1908.³⁷

Период		1889–1898.	1899–1908.
Оптужени	Мушкарци	102	23
	Жене	55	18
	Укупно	157	41
Ослобођени	Као невини	9	2
	Из других разлога	57	22
	Мушкарци	44	14
	Жене	22	10
	Укупно	66	24
Осуђени	Мушкарци	25	9
	Жене	12	8
	Укупно	37	17

Поређењем броја парница у два посматрана периода уочава се изразита разлика у броју евидентираних поступака: у првом је забележено 157 оптужених, а у другом свега 41. Такав дисбаланс вероватно проистиче из различитог начина евидентирања случајева: у првом раздобљу су, по свему судећи, обухваћене све покренуте парнице, док су у другом у статистику улазили правоснажно окончани предмети. На то указује и однос између броја оптужених с једне, и броја ослобођених и осуђених лица с друге стране. И поред

³⁴ Ч. Митровић, *Сујрушко неверство*, 7–18.

³⁵ И. Јелић, *О браколомству*, 34.

³⁶ Ferdo Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu*, Beograd 1934, 109.

³⁷ *Статистички годишњак Краљевине Србије* 3 (1900), 546–547; 4 (1902), 583; 12 (1913), 792–793.

неуједначеног обухвата података, структура оптужених у оба периода показује сличан образац: жене су у већем броју покретале парнице против супружника због браколомства него мужеви. У већини поступака исход је био ослобађајући. Међутим, само мали део оптужених проглашен је невиним, док је највећи број ослобођен из „других” разлога, што указује на недовољно јасне доказе или друге процесне препреке за утврђивање кривице. Полна структура ослобођених, као и осуђених лица, била је сразмерна структури оптужених – мушкараца је у обе групе било више.

Када се ови подаци упореде са онима о броју бракоразводних поступака због прељубе, уочава се велика несразмера: захтева за развод брака због неверства супружника било је готово десет пута више него кривичног гоњења партнера због овог преступа. Огромна већина оних који су се позивали на неверство партнера желела је да брачну заједницу оконча, а не да казнено гони неверног супружника. Осим тога, велики број ослобађајућих пресуда услед недостатка доказа указује на то да је браколомство пред грађанским судовима било тешко доказати. То иде у прилог већ помињаној тврдњи изнетом у штампи почетком XX века, да су конзисторије постојање прељубе утврђивале на основу мањег броја доказа него грађански судови.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/11/7

Accepted: 2025/11/12

ALEKSANDRA VULETIĆ, Ph.D., Senior Research Fellow
The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-5991-8666>

MARRIAGE LITIGATION IN SERBIA AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN STATISTICAL SOURCES

SUMMARY: This study examines statistical data on marital litigation conducted before ecclesiastical courts in Serbia between 1889 and 1908, analyzing the number, outcomes and causes of divorce cases. Marriage in Serbia during this period fell under the exclusive jurisdiction of the Orthodox Church, based on the perception of marriage as a sacred and indissoluble union. Divorce was permitted only in exceptional cases, most notably adultery, which was seen as undermining the moral and religious foundation of the marriage. Church procedures emphasized reconciliation, with multiple stages of mediation before the case could proceed to judgement. Civil authorities assisted in enforcing these procedures, particularly in securing witnesses and expert testimony. Statistical data indicate that the number of divorce cases increased over the studied period, reflecting not only demographic growth but also broader social changes contributing to rising divorce demands. The majority of cases concluded with divorce, although many were resolved by compelling spouses to continue cohabitation or by temporary separation, with reconciliation remaining the ideal. Adultery was the most frequent cause of divorce, followed by abuse, criminal conviction and prolonged or unexplained absence. Women more often initiated divorce proceedings and were slightly more likely to be deemed at fault, affecting their right to remarry. Annulments, though less common,

typically involved cases of bigamy, underage marriage, impotence or incurable illness. Adultery was also treated as a criminal offense, regulated under the Penal Code of 1860, reflecting the societal aim of protecting the marital order and public morality. Legal and social norms of the time assigned different responsibilities and punishments to men and women, highlighting prevailing gender hierarchies. Despite these disparities, data suggest that many adultery cases were difficult to prove, with a substantial proportion resulting in acquittals. Overall, the study highlights the complex interplay of canonical law, civil law and social norms in shaping marital litigation in Serbia at the turn of the 20th century, revealing both the persistence of traditional ideals and the practical adaptations to changing social realities.

KEYWORDS: marriage; divorce; marital litigation; ecclesiastical courts; civil courts; adultery; criminalized adultery